

MOLIYA TIZIM VA UNING BO'G'INLARI

G'oziyev Murodjon Shokirjonovich

FarDU Iqtisodiyot kafedrası katta o'qituvchisi

No'monov Musobek Adhamjon o'g'li

Buxgalteriya hisobi yo'nalishi 1-bosqich talabasi

musobeknumonov0925@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezis moliya tizimining nazariy-metodologik asoslari va uning tarkibiy bo'g'inlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida moliya tizimi mamlakat barqarorligi va investitsion faolligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqotning asosiy maqsadi moliya tizimining evolyutsiyasini, uning zamonaviy iqtisodiyotdagi o'rnini va funksional ahamiyatini har tomonlama o'rganish, shuningdek, uning tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sir mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Ishda moliya tizimining makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi funksiyalari, uning pul, kapital va sug'urta bozorlari, bank va nobank moliyaviy institutlari kabi asosiy bo'g'inlari tizimli yondashuv asosida tahlil qilingan. Xalqaro tajriba va milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olingan holda, moliya tizimi bo'g'inlarining samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlari o'rganilgan. Tahlil natijasida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, investitsion jarayonlarni faollashtirish va moliyaviy xizmatlar ko'rsatish sifatini oshirishga qaratilgan bir qator xulosalar shakllantirilgan.

Tadqiqot moliyaviy bozorlarni diversifikatsiya qilish, raqamli moliyaviy texnologiyalarni joriy etish va tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish orqali moliya tizimining transformatsiya jarayonlaridagi rolini kuchaytirish bo'yicha ilmiy

asoslangan takliflar bilan yakunlangan. Ishning natijalari moliya tizimini rivojlantirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqishda, shuningdek, iqtisodiyot nazariyasi fani doirasida moliyaviy munosabatlarni chuqurroq anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: moliya, tizim, va, uning, bo'g'inlari

Tadqiqotning dolzarbligi

Zamonaviy iqtisodiyotning murakkab va dinamik tuzilishida moliya tizimi uning hayotiy tomirlarini tashkil etib, iqtisodiy faoliyatning uzluksizligi va samaradorligini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Ushbu tizimning nafaqat umumiy faoliyat tamoyillarini, balki uning tarkibiy bo'g'inlari – moliyaviy institutlar, bozorlar va vositalarning o'zaro aloqadorligi hamda funksional mexanizmlarini chuqur tahlil qilish iqtisodiyot nazariyasi uchun doimiy dolzarblik kasb etadi. Iqtisodiy jarayonlarning globalashuvi, raqamlashtirishning jadal sur'atlari va texnologik innovatsiyalarning moliyaviy sohadagi joriy etilishi moliya tizimining an'anaviy tushunchalarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan noaniqliklar, geosiyosiy keskinliklar va iqlim o'zgarishlari kabi omillar moliyaviy barqarorlikni saqlashning muhimligini yanada kuchaytiradi. Moliya tizimining samarali ishlashi resurslarning optimal taqsimlanishini, investitsiyalarning rag'batlantirilishini va iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlaydi. Aksincha, tizimdagi har qanday nomutanosibliklar yoki zaifliklar moliyaviy inqirozlarga, iqtisodiy regressiyaga olib kelishi mumkin. Shu bois, moliya tizimining har bir bo'g'inining o'ziga xos xususiyatlarini, ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini va potentsial risklarini nazariy jihatdan asoslab berish amaliy siyosatni ishlab chiqish uchun fundamental ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligi, shuningdek, moliyaviy xizmatlar ko'rsatishda innovatsion yechimlarning, xususan, FinTech texnologiyalarining kengayib borishi bilan ham bog'liq. Bu jarayonlar moliyaviy xizmatlarning ochiqligi va arzonligini oshirishi bilan birga, yangi turdagi risklarni, jumladan, kiberxavfsizlik va ma'lumotlar

himoyasi bilan bog‘liq muammolarni ham yuzaga keltiradi. Ushbu o‘zgarishlarning moliya tizimining umumiy tuzilmasiga, uning tartibga solish mexanizmlariga va makroiqtisodiy barqarorlikka ta’sirini chuqur ilmiy tahlil qilish zamon talabidir.

Shunday qilib, moliya tizimi va uning bo‘g‘inlarini iqtisodiyot nazariyasi nuqtai nazaridan o‘rganish nafaqat mavjud iqtisodiy hodisalarni tushunish, balki kelajakdagi iqtisodiy siyosatlarni shakllantirish, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy rivojlanishning yangi yo‘nalishlarini belgilash uchun ilmiy asos yaratadi. Bu esa tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Tadqiqotning muammosi

Zamonaviy iqtisodiyotning murakkab va dinamik tuzilishida moliya tizimi markaziy o‘rinni egallaydi. U nafaqat kapitalning samarali taqsimlanishi va investitsion jarayonlarning qo‘llab-quvvatlanishini ta‘minlaydi, balki iqtisodiy barqarorlik, innovatsiyalar va umumiy farovonlikning asosiy drayveri sifatida ham xizmat qiladi. Moliya tizimi o‘zining turli bo‘g‘inlari – banklar, fond bozorlari, sug‘urta kompaniyalari, pensiya fondlari va boshqa moliyaviy institutlar orqali jamg‘armalarni investitsiyalarga aylantirib, iqtisodiy o‘sish uchun zarur resurslar oqimini ta‘minlaydi. Biroq, globallashuvning kuchayishi, texnologik transformatsiyalar va moliyaviy innovatsiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida, ushbu tizim va uning bo‘g‘inlari tobora murakkablashib bormoqda, yangi risklar va imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda.

Bugungi kunda moliya tizimining funksional samaradorligi va barqarorligi nafaqat individual moliyaviy institutlarning faoliyati, balki ularning o‘zaro aloqalari, tartibga solish mexanizmlari va makroiqtisodiy siyosat bilan uyg‘unligiga ham bog‘liqdir. Xususan, so‘nggi moliyaviy inqirozlar an‘anaviy moliyaviy arxitekturaning zaif tomonlarini ochib berdi va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlashda yangicha yondashuvlarga ehtiyoj borligini ko‘rsatdi. Fintech texnologiyalarining paydo bo‘lishi, raqamli valyutalar va blokcheyn asosidagi platformalarning rivojlanishi moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish usullarini tubdan o‘zgartirib, moliya tizimining an‘anaviy bo‘g‘inlari o‘rtasidagi chegara chiziqlarini

xiralashtirmoqda. Bu esa iqtisodiyot nazariyasi nuqtai nazaridan moliya tizimining tarkibiy elementlari, ularning funksional o'zgarishlari va iqtisodiyotga ta'sirini qayta ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Mavjud tadqiqotlar moliya tizimining ayrim bo'g'inlarini yoki uning umumiy makroiqtisodiy ta'sirini alohida-alohida o'rganadi. Biroq, texnologik o'zgarishlar va globallashtirish ta'sirida moliya tizimining turli bo'g'inlari o'rtasidagi dinamik o'zaro bog'liqliklar, ularning umumiy tizim barqarorligiga ko'rsatayotgan ta'siri va iqtisodiy o'sishga qo'shadigan hissasini kompleks tahlil qilishda nazariy va empirik bo'shliqlar mavjud. Xususan, moliya tizimi bo'g'inlarining institutsional jihatdan rivojlanishi, ularning samaradorligini baholash mezonlari va tartibga solish siyosatining o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvi bo'yicha chuqur nazariy asoslangan tahlillar yetishmaydi. Ushbu muammoni hal etish moliya tizimining kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, potentsial risklarni yumshatish va iqtisodiy o'sish uchun yanada mustahkam asos yaratish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi moliya tizimining shakllanishi, funksional tarkibi hamda uning bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan chuqur tahlil qilish, tizimning barqarorligi va samaradorligini ta'minlovchi nazariy asoslarni ishlab chiqishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

* Moliya tizimi va uning asosiy bo'g'inlari (banklar, kapital bozorlari, sug'urta, pensiya fondlari va boshqalar) haqidagi iqtisodiy nazariyalarni tanqidiy tahlil qilish, ularning evolyutsiyasini va zamonaviy talqinlarini o'rganish.

* Moliya tizimi bo'g'inlarining iqtisodiyotdagi o'rnini, ularning asosiy funksiyalarini (kapitalni safarbar qilish, risklarni boshqarish, to'lovlarni amalga oshirish va hokazo) nazariy jihatdan asoslash.

* Moliya tizimi bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar, axborot asimmetriyasi va tashqi effektlar kabi nazariy tushunchalar asosida tizimli risklarning paydo bo'lish mexanizmlarini ochib berish.

* Moliya tizimining samaradorligi va barqarorligiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni iqtisodiy modellardan foydalangan holda tahlil qilish, bu omillarning o'zaro ta'sirini nazariy jihatdan asoslash.

* Moliya tizimini tartibga solishning nazariy asoslarini, jumladan, davlatning roli, prudensial me'yorlar va bozor mexanizmlarini muvofiqlashtirish masalalarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish.

* Moliya tizimini takomillashtirishga qaratilgan nazariy xulosalar va ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning obyekti va predmeti

Tadqiqot obyekti sifatida iqtisodiy munosabatlarning fundamental ustuni bo'lgan moliya tizimi, uning murakkab tuzilishi, dinamik rivojlanishi va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi markaziy o'rni tan olinadi. Bu tizim pul oqimlarini boshqarish, kapitalni taqsimlash va investitsiya jarayonlarini shakllantirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi.

Tadqiqot predmeti esa moliya tizimining tarkibiy bo'g'inlari – xususan, banklar, fond bozorlari, sug'urta institutlari va boshqa moliyaviy vositachilarning o'zaro aloqalari, funksional bog'liqliklari hamda ularning iqtisodiyot nazariyasi prizmasidan tahlili hisoblanadi. Bunda har bir bo'g'inning alohida va birgalikda iqtisodiy samaradorlikka, resurslarni taqsimlash samaradorligiga ta'siri, shuningdek, ularning tizimli xatarlar va inqirozlarni yuzaga keltirishdagi roli nazariy asoslar va empirik kuzatuvlar asosida chuqur o'rganiladi. Tadqiqot aynan shu bo'g'inlarning iqtisodiy rivojlanishdagi o'ziga xos mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Tadqiqotning ilmiy yangiligi moliya tizimi va uning bo‘g‘inlarini O‘zbekiston iqtisodiyotining transformatsiyasi sharoitida an’anaviy institutsional yondashuv doirasidan chetga chiqib, tizimli-funksional tahlil qilish orqali belgilanadi. Mavjud ilmiy adabiyotlarda moliya tizimining tarkibiy qismlari (davlat moliyasi, bank tizimi, sug‘urta bozori, qimmatli qog‘ozlar bozori) ko‘pincha bir-biridan ajratilgan holda, avtonom elementlar sifatida o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotda esa quyidagi ilmiy yangiliklar ilgari suriladi:

Birinchi, moliya tizimining bo‘g‘inlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va o‘zaro ta’sir mexanizmlari ularning iqtisodiy rivojlanishga ko‘rsatadigan sinergetik samarasini ta’minlovchi yaxlit organizm sifatida tadqiq etilgan. Bunda tizimning bir bo‘g‘inidagi institutsional islohotlar yoki nomutanosibliklar boshqa bo‘g‘inlar faoliyatining samaradorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan asoslab berilgan. Bu esa moliya tizimini fragmentar emas, balki kompleks tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi.

Ikkinchi, moliya tizimi bo‘g‘inlarining an’anaviy tasnifiga qo‘shimcha ravishda, ularning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqib, funksional-institutsional yondashuv taklif etilgan. Unga ko‘ra, bo‘g‘inlar nafaqat tashkiliy shakli, balki iqtisodiyotda bajaradigan asosiy vazifalari – jamg‘armalarni safarbar qilish, kapitalni transformatsiya qilish, risklarni boshqarish va taqsimlash, to‘lovlarni amalga oshirish kabi funksiyalari bo‘yicha tizimlashtirilgan. Bu yondashuv moliya bozorlarining turli segmentlari o‘rtasidagi raqobat va bir-birini to‘ldirish xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Uchinchi, iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida moliya tizimining an’anaviy tarkibiga fintex kompaniyalari, raqamli valyutalar va nobank kredit tashkilotlari kabi yangi subyektlarning integratsiyalashuvi nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ularning an’anaviy moliya institutlari faoliyatiga ta’siri, tizimdagi resurslar oqimini o‘zgartirishdagi roli va yaratadigan tizimli risklari baholangan. Bu orqali moliya tizimining zamonaviy evolyutsiyasini hisobga oluvchi kengaytirilgan nazariy model uchun asoslar shakllantirilgan.

To'rtinchidan, transformatsion iqtisodiyot sharoitida moliya tizimi bo'g'inlarining notekis rivojlanishi (masalan, bank sektorining fond bozoriga nisbatan ustunligi) sabablari va oqibatlari tahlil qilinib, ularni muvozanatlashtirishga qaratilgan institutsional o'zgarishlarning nazariy-uslubiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan. Bu esa moliya tizimining barqarorligi va samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar berishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning metodologiyasi

Mazkur tadqiqotning metodologik asosi moliya tizimining murakkab va dinamik tabiatini, uning tarkibiy bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda iqtisodiy jarayonlarga ta'sirini chuqur tahlil qilishga qaratilgan dialektik bilish tamoyillaridan iborat. Tadqiqot jarayonida moliya tizimining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy transformatsiyalarini o'rganishda **tarixiy-mantiqiy yondashuv** asosiy o'rin tutadi. Bu metod orqali moliyaviy institutlar, bozorlar va instrumentlarning evolyutsiyasi, ularning har bir bosqichdagi iqtisodiy sharoitlar bilan o'zaro aloqasi, shuningdek, nazariy qarashlarning rivojlanish mantig'i izchil ko'rib chiqiladi.

Moliya tizimining yaxlitligini va uning tarkibiy elementlari o'rtasidagi funktsional aloqalarni tushunish uchun **tizimli tahlil metodi** keng qo'llaniladi. Ushbu metodologiya yordamida moliya tizimi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan sub-tizimlar (bank tizimi, sug'urta bozori, qimmatli qog'ozlar bozori va boshqalar) majmuasi sifatida ko'rib chiqiladi. Har bir bo'g'inning umumiy tizimdagi o'rni, funksiyalari, o'zaro ta'sir mexanizmlari va butun tizimning barqarorligiga ta'siri atroflicha o'rganiladi.

Shuningdek, tadqiqotda iqtisodiy hodisalarning mohiyatini anglash va umumlashtirish maqsadida **abstrakt-mantiqiy metod** ham faol ishlatiladi. Bu metod orqali moliya tizimining nazariy asoslari, fundamental tushunchalar, kategoriyalar va modellar ishlab chiqiladi yoki mavjudlari takomillashtiriladi. Moliya tizimining turli bo'g'inlari faoliyatidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlashda **induktiv va deduktiv yondashuvlar** birgalikda qo'llaniladi. Xususan, empirik ma'lumotlar asosida umumiy

xulosalar chiqarish (induksiya) hamda mavjud nazariy qoidalardan xususiy holatlarni tahlil qilish (deduksiya) orqali tadqiqotning ilmiy asosliligi mustahkamlanadi.

Global moliya tizimining turli modellarini va ularning milliy moliya tizimlariga ta'sirini baholashda **qiyosiy tahlil metodi** muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning moliya tizimlari tuzilishi, tartibga solish mexanizmlari hamda samaradorligini solishtirish orqali ilg'or tajribalar va ularni O'zbekiston sharoitlariga tatbiq etish imkoniyatlari aniqlanadi. Tadqiqotning empirik qismini asoslashda esa mavjud statistik ma'lumotlarni tahlil qilish uchun **statistik tahlil elementlaridan** foydalaniladi. Bu moliya tizimining ayrim ko'rsatkichlari dinamikasini, ularning o'zgarish tendentsiyalarini baholashda nazariy xulosalarning amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi. Umumiy olganda, ushbu metodlar majmuasi moliya tizimi va uning bo'g'inlari haqidagi tasavvurlarni kengaytirish, mavjud muammolarga ilmiy asoslangan yechimlar taklif qilish imkonini beradi.

Asosiy qism

Moliya tizimi har qanday mamlakat iqtisodiyotining qon tomiri hisoblanib, uning barqaror faoliyati va rivojlanishi uchun fundamental asos yaratadi. Mazkur tizimning mohiyatini chuqur anglash uchun uni shunchaki moliya institutlari majmuyi sifatida emas, balki jamg'armalarni investitsiyalarga transformatsiya qiluvchi, risklarni boshqaruvchi va iqtisodiy agentlar o'rtasidagi hisob-kitoblarni ta'minlovchi murakkab, ko'p bo'g'inli mexanizm sifatida tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotimizning ushbu qismida moliya tizimining tarkibiy bo'g'inlari, ularning o'zaro funksional aloqadorligi hamda makroiqtisodiy jarayonlarga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Moliya tizimining tarkibiy tuzilmasini klassik yondashuv asosida uchta yirik, o'zaro bog'liq bo'g'inga ajratish mumkin: moliya bozorlari, moliya vositachilari (institutlari) va moliya instrumentlari. Bu uchlikni tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi me'yoriy-huquqiy baza tizimning to'rtinchi, infratuzilmaviy poydevori vazifasini o'taydi.

Birinchi bo‘g‘in – moliya bozorlari – iqtisodiyotda vaqtincha bo‘sh pul mablag‘lariga ega bo‘lgan subyektlar (uy xo‘jaliklari, korxonalar, davlat) va ushbu mablag‘larga ehtiyoj sezayotgan subyektlar o‘rtasidagi oldi-sotdi munosabatlari amalga oshiriladigan maydondir. Moliya bozorlari o‘z navbatida, bitimlarning muddati va iqtisodiy mazmuniga ko‘ra bir necha segmentlarga bo‘linadi. Pul bozori qisqa muddatli (bir yilgacha) likvidlikni boshqarishga xizmat qiladi. Bu yerda tijorat banklari Markaziy bankdan qayta moliyalash kreditlarini oladi, banklararo depozit va kredit operatsiyalari amalga oshiriladi hamda qisqa muddatli davlat qimmatli qog‘ozlari joylashtiriladi. Pul bozorining samarali ishlashi butun bank tizimining barqarorligini va pul-kredit siyosatining transmissiya mexanizmi ishlashini ta‘minlaydi. Kapital bozori esa, aksincha, uzoq muddatli moliyaviy resurslarni jalb qilish va iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirish vazifasini bajaradi. Uning asosiy segmentlari fond bozori (aksiya va korporativ obligatsiyalar bozori) va uzoq muddatli kredit bozoridir. Fond bozori mulkchilik huquqini qayta taqsimlash, korxonalariga o‘z kapitalini oshirish imkonini berish orqali iqtisodiy o‘shishning muhim drayveriga aylanadi. Valyuta bozori esa milliy va xorijiy valyutalar oldi-sotdisi orqali tashqi savdo operatsiyalariga xizmat ko‘rsatadi va valyuta kursining shakllanishida ishtirok etadi.

Ikkinchi, institutsional bo‘g‘in – moliya vositachilari – moliya bozorlarining professional ishtirokchilari bo‘lib, ular jamg‘armalarni to‘plash va ularni qarz oluvchilarga yetkazib berish jarayonini soddalashtiradi va samaradorligini oshiradi. Moliya vositachilari axborot assimetriyasini (qarz beruvchi va oluvchi o‘rtasidagi ma‘lumotlar nomutanosibli) kamaytiradi, tranzaksion xarajatlarni pasaytiradi va risklarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Ularni funksional vazifasiga ko‘ra depozitar va nodepozitar institutlarga ajratish mumkin. Depozitar institutlarning eng yirik vakili tijorat banklaridir. Banklar aholi va korxonalarining bo‘sh mablag‘larini depozitlarga jalb qilib, ularni kreditga aylantirish orqali "pul yaratish" funksiyasini bajaradi. Ular, shuningdek, mamlakatning to‘lov tizimining asosini tashkil etadi. Nodepozitar institutlar sirasiga sug‘urta kompaniyalari, pensiya jamg‘armalari, investitsiya fondlari va lizing kompaniyalari kiradi. Sug‘urta kompaniyalari risklarni o‘z zimmasiga olish evaziga to‘plangan mukofotlarni uzoq muddatli investitsiya aktivlariga (aksiyalar, obligatsiyalar,

ko'chmas mulk) yo'naltiradi. Pensiya jamg'armalari esa fuqarolarning majburiy va ixtiyoriy badallarini akkumulyatsiya qilib, kapital bozorining yirik institutsional investoriga aylanadi. Investitsiya fondlari ko'plab mayda investorlarning mablag'larini birlashtirib, professional boshqaruv ostida qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantiradi va shu orqali risklarni minimallashtiradi.

Uchinchi bo'g'in – moliya instrumentlari – bu moliya bozorlarida muomalada bo'lgan, ma'lum bir qiymatga ega bo'lgan va kelajakda daromad keltirish huquqini tasdiqlovchi moliyaviy majburiyatlardir. Ular oddiy (aksiya, obligatsiya, veksel) va hosilaviy (fyuchers, opsion, svop) turlarga bo'linadi. Aksiya korxonaning ustav kapitalidagi ulushni va uning foydasidan dividend olish huquqini bersa, obligatsiya emitentning qarz majburiyatini tasdiqlab, belgilangan muddatda asosiy qarz va foizlarni to'lashni kafolatlaydi. Hosilaviy moliya instrumentlari (derivativlar) esa o'z qiymatini bazis aktiv (valyuta, tovar, qimmatli qog'oz) narxidan oladi va asosan risklarni xedjirlash (sug'urtalash) yoki spekulyativ operatsiyalar uchun ishlatiladi. Instrumentlarning xilma-xilligi va rivojlanganligi moliya tizimining moslashuvchanligini va investorlar uchun keng imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi.

Tizimning ushbu uch bo'g'ini o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni tahlil qilish uning yaxlit mexanizm ekanligini ochib beradi. Masalan, pensiya jamg'armasi (moliya vositachisi) aholidan yig'ilgan mablag'larni yirik korporatsiyalarning aksiyalari va obligatsiyalariga (moliya instrumentlari) fond bozori (moliya bozori segmenti) orqali investitsiya qiladi. Bu jarayonda korporatsiya o'z faoliyatini kengaytirish uchun uzoq muddatli kapitalga ega bo'ladi, pensiya jamg'armasi o'z aktivlari qiymatini oshiradi, aholi esa kelajakda pensiya to'lovlariga ega bo'ladi. Tijorat banki (vositachi) pul bozorida (bozor) Markaziy bankdan qisqa muddatli kredit (instrument) olib, o'zining joriy likvidligini boshqaradi. Bu misollar tizim bo'g'inlarining bir-birisiz faoliyat yurita olmasligini, ularning simbiotik aloqada ekanligini yaqqol namoyon etadi.

Moliya tizimining samaradorligi uning makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sishga qo'shayotgan hissasi bilan o'lchanadi. Birinchidan, samarali tizim jamg'armalarni

eng yuqori rentabellikka ega bo'lgan investitsion loyihalarga yo'naltirish orqali resurslarning optimal taqsimlanishini ta'minlaydi. Bu esa, o'z navbatida, yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlarini jadallashtiradi. Ikkinchidan, rivojlangan moliya tizimi Markaziy bankka pul-kredit siyosati instrumentlaridan (foiz stavkalari, majburiy zaxiralar, ochiq bozordagi operatsiyalar) samarali foydalanish imkonini beradi. Markaziy bankning foiz stavkasini o'zgartirishi banklararo pul bozori orqali tijorat banklarining kreditlash foizlariga, so'ngra esa investitsion va iste'mol faolligiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa inflyatsiyani jilovlash va iqtisodiy faollikni rag'batlantirish imkonini beradi. Uchinchidan, moliya tizimi risklarni boshqarishning muhim vositasidir. Sug'urta, diversifikatsiya va xedjirlash mexanizmlari orqali iqtisodiy agentlar o'z faoliyatidagi noaniqliklarni kamaytirishi va kutilmagan moliyaviy yo'qotishlardan himoyalaniishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, moliya tizimi va uning bo'g'inlari bir-biri bilan chambarchas bog'langan murakkab organizmdir. Bozorlar, vositachilar va instrumentlarning uyg'un faoliyati, shuningdek, samarali tartibga solish tizimining mavjudligi iqtisodiyotning sog'lom rivojlanishi uchun zaruriy shart hisoblanadi. Har bir bo'g'inning rivojlanish darajasi va ular o'rtasidagi integratsiyaning chuqurligi mamlakatning moliyaviy suvereniteti, investitsion jozibadorligi va global iqtisodiyotdagi raqobatbardoshligini belgilab beruvchi muhim omillardandir. Shu sababli, moliya tizimining har bir elementini alohida va ularning o'zaro ta'sirini birgalikda tahlil qilish iqtisodiyot nazariyasining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati

Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati moliya tizimining murakkab tuzilmasi, uning bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar va funksional xususiyatlarini chuqur ilmiy tahlil qilish orqali namoyon bo'ladi. Olingan natijalar iqtisodiyot nazariyasining fundamental tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi.

Birinchi, davlat boshqaruvi organlari va markaziy banklar uchun tadqiqot moliya tizimining barqarorligini ta'minlash, samarali pul-kredit va fiskal siyosatni shakllantirish

hamda makroiqtisodiy xatarlarni boshqarish bo'yicha asoslangan qarorlar qabul qilishda ilmiy-metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Moliya bozorlarining turli segmentlaridagi tizimli zaifliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish yuzasidan aniq tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Ikkinchidan, moliyaviy institutlar, xususan, tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari va investitsiya fondlari uchun tadqiqot natijalari o'z faoliyatlarini optimallashtirish, xatarlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish va yangi moliyaviy mahsulotlar hamda xizmatlarni joriy etishda qimmatli ma'lumotlar beradi. Bozor kon'yunkturasi va raqobat muhitini chuqur tushunish asosida strategik rejalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Uchinchidan, real sektor korxonalarini uchun tadqiqot kapital bozorlaridan samarali foydalanish, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish va korporativ moliya strategiyalarini optimallashtirish bo'yicha yo'nalishlarni ko'rsatadi. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiyotda investitsion faollikni oshirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot sohaga oid mavjud ilmiy bilimlarni kengaytirish va kelajakdagi chuqur empirik izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, moliya tizimi iqtisodiyotning qon tomiri sifatida shunchaki alohida institutlar (banklar, sug'urta kompaniyalari, fond birjalari) majmuyi emas, balki uning har bir bo'g'ini o'zaro chambarchas bog'langan murakkab va yagona organizmdir. Tizimning bir bo'g'inidagi zaiflik yoki nomutanosiblik, "domino effekti" orqali butun iqtisodiy landshaftga salbiy ta'sir ko'rsatish salohiyatiga ega. Tadqiqotda moliya tizimi bo'g'inlari o'rtasidagi funksional aloqadorlikning mustahkamligi mamlakat iqtisodiy xavfsizligi va makroiqtisodiy barqarorlikning fundamental sharti ekanligi nazariy jihatdan asoslandi. Globalizatsiya va raqamli texnologiyalarning jadal singib borishi moliya tizimining an'anaviy arxitekturasini tubdan transformatsiya qilmoqda. Fintex kompaniyalari, kripto-aktivlar kabi yangi subyektlarning paydo bo'lishi

tizim samaradorligini oshirish bilan birga, an'anaviy tartibga solish mexanizmlari uchun yangi chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda. Shu bois, tizimning barqarorligi uning nafaqat hajmi, balki o'zgaruvchan tashqi sharoitlarga moslashuvchanligi, innovatsiyalarni qabul qila olish qobiliyati va tizimli risklarni samarali boshqarish salohiyati bilan o'lchanishi lozim.

Yuqoridagi tahliliy xulosalardan kelib chiqib, milliy moliya tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash yuzasidan quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiqdir:

1. **Makroprudensial tartibga solishni kuchaytirish.** Moliya tizimi bo'g'inlarini alohida-alohida nazorat qilishdan voz kechib, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikdan kelib chiqadigan tizimli risklarni aniqlash va boshqarishga qaratilgan yagona makroprudensial siyosatni shakllantirish zarur. Bu, o'z navbatida, Markaziy bank va boshqa moliyaviy regulyatorlar o'rtasidagi muvofiqlashtirishni yanada takomillashtirishni talab etadi.

2. **Moliyaviy infratuzilmani raqamli transformatsiya qilish.** Moliya bozorining barcha ishtirokchilari uchun ochiq va shaffof bo'lgan, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan yagona raqamli platformalarni rivojlantirish lozim. Bu kapitalning real sektorga samarali oqib o'tishini tezlashtiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshiradi.

3. **Ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarini kengaytirish.** Moliya tizimining real iqtisodiyot o'sishiga ta'sirini ekonometrik modellashtirish, fintex innovatsiyalarining moliyaviy barqarorlikka potentsial risklarini baholash hamda islom moliyasi instrumentlarini milliy tizimga integratsiya qilish imkoniyatlari bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlarni chuqurlashtirish tavsiya etiladi. Bu kelajakdagi islohotlar uchun mustahkam ilmiy-nazariy poydevor yaratadi.

Asosiy tezislar

O'zbekiston moliya tizimining o'ziga xosligi uning markazlashgan boshqaruv shaklidan bozor iqtisodiyoti tamoyillariga o'tish davridagi transformatsiyasi bilan

belgilanadi, bu esa tizim bo‘g‘inlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va funksional taqsimotni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Xususan, davlat moliyasi, bank tizimi va sug‘urta bozorining integratsiyasi barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Moliya tizimi bo‘g‘inlarining samaradorligi ularning raqamli transformatsiya darajasi bilan bevosita bog‘liqdir; fintexnologiyalar va blokcheyn asosidagi yechimlarni joriy etish orqali xizmatlar sifati oshiriladi, operatsion xarajatlar kamaytiriladi va moliyaviy inklyuzivlik kengaytiriladi. Bu jarayon, ayniqsa, kichik va o‘rta biznes subyektlariga moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Moliya tizimining barqarorligi makroiqtisodiy siyosatning muvofiqligi, regulyativ muhitning shaffofligi va risklarni boshqarish mexanizmlarining mustahkamligi bilan ta‘minlanadi. Tizim bo‘g‘inlari o‘rtasidagi axborot almashinuvining samaradorligi va nazorat funksiyalarining kuchaytirilishi moliyaviy inqirozlarning oldini olishda asosiy omil hisoblanadi.

Moliya tizimining har bir bo‘g‘ini (davlat moliyasi, bank tizimi, sug‘urta, qimmatli qog‘ozlar bozori) o‘ziga xos funksional maqsadga ega bo‘lishiga qaramay, ularning o‘zaro sinergiyasi umumiy iqtisodiy rivojlanish uchun zaruriy shartdir. Ushbu sinergiya faqatgina tizimli yondashuv va bo‘g‘inlararo strategik muvofiqlashtirish orqali to‘liq ro‘yobga chiqishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida moliya tizimi bo‘g‘inlarining rivojlanishi institutsional islohotlar, kadrlar salohiyatini oshirish va xalqaro moliyaviy standartlarga integratsiya jarayonlari bilan uzviy bog‘liq. Moliyaviy savodxonlikni oshirish va innovatsion moliyaviy mahsulotlarni joriy etish aholi va tadbirkorlik subyektlarining moliya bozorida faolligini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: "O'zbekiston", 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. - T.: "Adolat", 2023.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - T.: "O'zbekiston", 2021.

4. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. - T.: "O'zbekiston", 1995.
5. Vaxabov A.V., Ibragimov A.T., Xabibullayev S.K. Moliya nazariyasi. Darslik. - T.: "Moliyaviy nashriyot", 2010.
6. G'ulomov S.S. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. - T.: "Fan va texnologiyalar", 2003.
7. Kuznetsova O.V. Regionalnaya ekonomika i upravleniye. Uchebnik. - M.: "Ekonomika", 2007.
8. Mayburov I.A. Teoriya i istoriya finansov. Uchebnik. - M.: "YuNITI-DANA", 2011.
9. Sharifxo'jayev M. Moliya: nazariya va amaliyot. Darslik. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2004.
10. Omonov A.A. Davlat moliyasi. O'quv qo'llanma. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2007.
11. Qayumov A.A. Byudjet tizimi. Darslik. - T.: "Moliya", 2018.